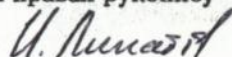

МВС УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ЛІПАТОВ ІВАН ІВАНОВИЧ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО БОЙОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

19.00.01 — загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків — 1996

189.9
189.9(100)(091)

00760772 (Т)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському військовому університеті.

Наукові керівники:

— доктор психологічних наук	Шестопалова Людмила Федорівна;
— кандидат історичних наук,
доцент, полковник	Беседін Олександр Миколайович.

Офіційні опоненти:

— доктор психологічних наук,
професор	Іванова Олена
Феліксівна
— кандидат психологічних наук,
доцент	Кузнецов Марат
Амірович

Провідна установа — Полтавський державний педагогічний інститут.

Захист відбудеться "16" січня 1997 року о "14"
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.02,24.02 в
Університеті внутрішніх справ МВС України за адресою:
310080, м. Харків -80, вул. 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Університету
внутрішніх справ МВС України.

Автореферат розіслано "14" грудня 1996 року

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат психологічних наук

І.В.ВАЩЕНКО

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. До цього часу накопичена багата кількість даних щодо деструктивного впливу особливих умов на діяльність і функціональний стан людини як наслідок виникаючої при цьому невідповідності між її можливостями та об'єктивними вимогами діяльності. Це характерно також і для діяльності військових кадрів, у яких виконання функціональних обов'язків характеризується екстремальністю таких показників, як жорстка регламентація часу виконання учбових та бойових завдань, обставини, що різко змінюються, шумовий та температурний вплив на органи почуттів та ін. До цього необхідно додати, що в діяльності військовослужбовців за останній час виключно важливе місце посідає виконання робіт по ліквідації наслідків транспортних катастроф, аварій на атомних електростанціях, хімічних підприємствах та об'єктах.

Усе це змушує по-новому ставити питання про готовність військовослужбовців до діяльності в особливих умовах, і в першу чергу їх психологічної адаптації до діяльності в екстремальних умовах сучасної дійсності, і якщо необхідно — у бойових.

Проблему психологічної адаптації досліджували у своїх роботах вітчизняні та закордонні психологи: В.С.Аверьянов, Р.Акофф, Ю.А.Олександрівський, А.Н.Гусев, Н.П.Данилова, Л.Г.Дика, М.І.Д'яченко, А.В.Запорожець, Л.А.Кандилович, Е.К.Краснушкин, В.В.Лазарев, А.Н.Леонтьев, А.Б.Леонова, Д.Лінді, Б.Ф.Ломов, В.І.Медведєв, А.П.Павлова, І.Г.Скотникова, Ч.Фіглі, М.Г.Чопорова, С.А.Шапкин, Ф.С.Емері, А.Ж.Юрьевич, R.Bolin, S.Folkman, P.A.Hancoch, H.K.Knoepfel, G.Kreps, P.S.Lazarus, N.Meskatl, V.Taylor, E.Quarantelli, B.Warheit та ін.

До цього часу проблема психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності в повній мірі досліджена недостатньо. Відсутні чіткі уяви про закономірності процесу психологічної адаптації людини до екстремальних умов, етапах її становлення, критеріїв її сформованості, структурних функціональних компонентах цього феномену. Недостатньо вивченими є об'єктивні та суб'єктивні психологічні труднощі, що за-

Відділ ім. Б.Ф.Ломова
ДІП В.С.Аверьянова

важають ефективному ході адаптаційних процесів. Не визначені ефективні засоби психологічної адаптації, розробки емоційно-вольової стійкості, здатності подолати негативні впливи сучасного бою, активізувати мислення та соціально значимі мотиви поведінки військовослужбовців. Ці та низка інших питань обумовили актуальність дослідження даної проблеми.

Об'єкт дослідження — психологічна адаптація людини до екстремальних умов.

Предмет дослідження — умови, механізми, закономірності, зміст та динаміка процесів психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності.

Мета дослідження — вивчити умови, закономірності та динаміку психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності, визначити основні фактори, що впливають на її ефективність, і на цій підставі розробити спеціальну систему психолого-педагогічної роботи.

Гіпотеза дослідження міститься в тому, що особливості психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності визначаються рівнем психологічної готовності до неї, характером мотивацій професійного вибору та досвідом подолання стрес-факторів бойової обстановки.

Відповідно до цілі та гіпотези дослідження в роботі був розв'язаний ряд конкретних завдань:

1. Визначити основні теоретико-концептуальні принципи і підходи до проблеми психологічної адаптації військовослужбовців.
2. Визначити основні експериментально-психологічні і психодіагностичні прийоми оцінки процесу адаптації військовослужбовців та її складових частин в екстремальних ситуаціях.
3. Вивчити динаміку когнитивних процесів військовослужбовців в умовах моделювання бойової обстановки.
4. Дослідити особливості зміни емоційно-вольової сфери військовослужбовців в екстремальних умовах і визначити найбільш ефективні методи їх стабілізації.

5. Визначити взаємозв'язок особливостей мотиваційної сфери і процесу психологічної адаптації військовослужбовців.
6. Проаналізувати закономірності взаємозв'язків особливостей психологічної адаптації військовослужбовців та рівнів їх психологічної готовності до бойової діяльності.
7. Розробити систему психолого-педагогічних впливів, спрямованих на удосконалення процесу психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності в умовах стрес-факторів бойової обстановки.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: принцип єдності психіки і діяльності (Л.С.Виготський, А.Н.Леонт'єв, К.К.Платонов, С.А.Рубінштейн та ін.); принцип системного підходу в психології (Б.Ф.Ломов, С.П.Бочарова, Г.К.Середа, З.Д.Шадріков та ін.); принцип особово-структурного підходу (Б.Г.Анан'єв, П.К.Анохін, В.С.Мерлін та ін.); системно-структурний підхід до вивчення психологічної готовності (А.Д.Ганюшкін, Н.І.Д'яченко, Л.А.Кандибович, Л.С.Нерсисян, О.Ц.Пуні, Д.Н.Узнадзе та ін.); системний підхід до дослідження адаптації (Б.Ф.Ломов, З.Акофф, Ф.О.Емері та ін.); системно-структурний підхід до аналізу професійної діяльності (Б.Г.Анан'єв, Б.Ф.Ломов, С.П.Бочарова, В.Д.Небиліцин та ін.)

Основні методи дослідження: теоретичний аналіз, природний експеримент, психодіагностичний метод, метод експертних оцінок і методи математичної статистики.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження міститься в тому, що на підставі даних експериментального дослідження, досвіду роботи в екстремальних умовах вперше:

- описаний зміст, рівні та динаміка психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності;
- показана залежність якості адаптації від рівня психологічної готовності;
- описані варіанти та структурно-функціональні параметри адаптаційного процесу;

— наведена характеристика динаміки когнитивних, емоційно-вольових та мотиваційних показників військовослужбовців в умовах моделювання бойової обстановки;

— показана залежність продуктивності професійної діяльності військового фахівця від характеру мотивації професійного вибору.

Практична значущість дослідження міститься в тому, що запропонований набір психологічних тестів для експрес-діагностики психологічних станів військовослужбовців в екстремальних умовах, виділені психологічні критерії оцінки рівня психологічної адаптації військових кадрів до бойової обстановки; розроблена система психолого-педагогічної роботи з військовослужбовцями, спрямована на формування їх психологічної готовності до бойової діяльності та адаптації до неї.

Особистий внесок дисертанта полягає в постановці проблеми; зборі, аналізі й інтерпретації експериментального матеріалу, статистичної обробки; описуванні змісту та динаміки психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності в залежності від рівня психологічної готовності; розробці системи психолого-педагогічної роботи по оптимальній психологічній адаптації військовослужбовців Збройних Сил України до діяльності в екстремальних умовах; в пропозиціях конкретних практичних рекомендацій по подоланню впливів стрес-факторів бойової обстановки.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувались різностороннім теоретичним системним аналізом проблеми, відповідністю застосованих методів завданням дослідження, адекватним апаратом математичної обробки даних, достатньо репрезентативною вибіркою випробованих.

На захист вносяться такі положення:

1. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності переважно визначається рівнем їх психологічної готовності до подолання стрес-факторів бойової обстановки.
2. Існують три якісно різних рівня психологічної адаптації військовослужбовців: повна, часткова та дезадаптація. Основи повної

- адаптації містять високий рівень психологічної готовності; часткової — в основному середній рівень; при дезадаптації відсутня психологічна готовність, або вона має низький рівень.
3. В умовах моделювання бойових дій відбуваються різноспрямовані адаптивні та дезадаптивні зміни психіки військовослужбовців. Адаптивні зміни переважають у військовослужбовців з високим рівнем психологічної готовності, дезадаптивні — з низькою психологічною готовністю.
 4. Система психолого-педагогічної роботи по адаптації військовослужбовців до бойової діяльності.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення і результати дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри психології та педагогіки Харківського військового університету у 1993-1996 роках, міжнародних психологічних читаннях у м. Харкові (1995), науково-практичних конференціях Харківського військового університету у 1993-1996 роках, апробовані протягом навчань у військових частинах Одеського військового округу.

Матеріали дослідження використовуються при читанні лекцій, проведенні практичних занять з курсу "Військова психологія і педагогіка", "Методика психолого-педагогічної роботи з особистим складом" у Харківському військовому університеті.

Публікації. Проблеми та результати дослідження відображені у 7 публікаціях, загальним обсягом 13,7 д.ар.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, заключення, висновків, практичних рекомендацій і включає список використаної літератури, який містить 201 найменування (із них 21 — іноземною мовою). Зміст роботи викладений на 219 сторінках машинописного тексту.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми, сформульовано мету роботи, визначено об'єкт і предмет дослідження, методологічну основу та висвітлено наукову новизну і практичну

цінність, подані положення, що виносяться на захист, наведені дані про апробацію роботи та структуру роботи.

У першому розділі "Сучасний стан проблеми дослідження основних закономірностей адаптації військовослужбовців до бойової діяльності" розглянуті основні теоретико-методичні підходи до вивчення процесу психологічної адаптації військовослужбовців як складного динамічного утворення.

Процес адаптації феноменологічно предстает як певна спільна зміна суб'єкта та ситуації, поступове накопичення цих змін з метою досягнення оптимального співвідношення між ними (Ф.Б.Березін, Л.Г.Дика, В.В.Семікін, С.А. Шапкін).

Аналіз літератури дозволив відокремити три основних напрямки досліджень, пов'язаних з проблемою адаптації. До першого відносяться переважно клініко-психологічні дослідження стресу, предметом яких є, головним чином, інтрапсихічна адаптація суб'єкта, зміна потребво-мотиваційної сфери особистості (Ю.А.Олександрівський, Ф.Б.Березін, P.S.Lasarys, S.Folkman).

Другий напрямок досліджень адаптації представлений роботами фізіологів та психологів, які вивчали реакцію окремих органів (систем органів) або психічних процесів на робоче навантаження, або на несприятливі умови діяльності (шум, гіпоксія та ін.). Адаптація в цих умовах розуміється як процес перебудови різноманітних функцій організму, спрямований на підтримку внутрішнього гомеостазу (В.І.Медведєв, І.Г. Скотникова, А.Ж.Юр'євіч, В.С.Аверьянов, О.В.Віноградова).

До третього напрямку відносяться дослідження по комплексному вивченню психічних і функціональних станів людини в трудовій діяльності (Н.П.Данілова, В.Н.Кірой, В.В.Лазарєв, Л.П.Павлова, А.Н.Гусєв, Л.Г.Дика, А.Б.Леонова, М.Г.Чопорова, Р.А.Hancoch, N.Meskati). Визначена необхідність вивчення адаптації і як процесу, і як "відкритої" системи; для котрої характерний стан рухомої рівноваги, зберігаючої постійність структур лише в процесі безперервного обміну і руху усіх компонентів системи (Р.Акофф, Ф.О.Емері). Урівноваження за рахунок надбання нової системної якості є, таким чином, основним наслідком адап-

тації. Виходячи із цієї теоретичної позиції, припускається, що в нормальних умовах діяльності ще не існує адаптації як системи. Лише при виникненні стресових умов та відносно припускового процесу взаємодії структурних компонентів — узгодженої діяльності регуляторних систем різного рівня — адаптація може зформуватися як психологічна система. Проте, внаслідок різних обставин може виникнути ситуація, коли системні зв'язки між компонентами виявляються недостатніми для функціонування системи як цілого. У таких випадках треба говорити про неповну адаптацію або дезадаптацію (P.A.Hancoch, N.Meskati).

Виділені фактори, що найбільше впливають на адаптацію військовослужбовців: загроза життю чи поранення; вбивство солдат супротивника та мирного населення. Разом з цим існують фактори, що становлять меншу силу впливу: непередбаченість обставин, кліматичні умови; ізоляція від близьких та суспільства; можливість бути захопленим у полон (Б.Грін, Д.Вільсон, Д.Лінді).

В дослідженнях останніх років встановлено, що психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності залежить від таких факторів, як: готовність до діяльності (М.І.Д'яченко, Л.А.Кандибович, О.В.Тимченко), рівень активності суб'єкта, когнитивна стратегія рішення, яку він використовує, його мотивованість (M.S.Himphreys, W.Revelle).

Готовність військовослужбовця до бойової діяльності розглядається як найважливіша його психологічна характеристика. Психологічна готовність до бойової діяльності трактується як цілісний, сукупний стан особистості. Її показниками є: внутрішня настроєність на певну поведінку та доцільна мобілізованість усіх сил на активні бойові дії (М.І.Д'яченко, Л.А.Кандибович).

Показано, що психологічну готовність необхідно розглядати як сукупність трьох складових частин: мотиваційної стійкості; емоційно-вольової стійкості; рівня внутрішнього неспокою (тривожності) (О.В.Тимченко, В.Б.Шапарь, Б.І.Фурманець).

У зв'язку з труднощами вивчення проблеми емоційного стресу і, особливо, диференціації психологічного і фізіологічного в реакції організму на емоційний стрес, в вітчизняній та закордонній

психології дослідження проводяться за такими напрямками: вивчення нейрофізіологічних підвалин цілеспрямованої поведінки та стану готовності до дії (П.К.Анохін, Н.А.Берштейн, Е.І.Бойко, А.Р.Лурія, Е.Д.Хомская, Н.І.Чупрікова та ін.); звички (адаптації) до стресових впливів (В.Грігорас, М.І.Д'яченко, Л.А.Кандибович, А.Костюк, З.Б.Кличева, С.А.Кугель, К.Лагер, Л.Леві, А.Ц.Пуні, А.М.Столяренко та ін.), вивчення стрес-факторів підвищеної інтенсивності, соціальної та психологічної дезадаптації людей, які пережили емоційний стрес при діях в екстремальних умовах.

Психологічні аспекти наслідків впливу емоційного стресу на людину в вітчизняній психології вивчені недостатньо. Цією проблемою займалися Л.Я.Брусіловський, Н.П.Бруханський, Т.Е.Сєгалов, В.П.Осіпов, М.О.Гуревич, Є.К.Краснушкін, В.А.Гіляровський, Г.А.Акімов, В.В.Знаков, В.Є.Попов, П.В.Каменченко та ін.

Разом з цим, концепція відстрокованих реакцій на травматичний стрес (посттравматичних стресових розладів) посідає одне із центральних місць в закордонній військовій психології (R.Bolih, B.Dohrenwend, E.Quarantelli, R.Dynes, H.K.Knoepfel, S.Kreps, V.Taylor, B.Warheit, Б.Грін, Д.Вільсон, Д.Лінді, Т.Вільямс, М.Зоннерберг, Ч.Фіглі та ін.).

Психологічні захворювання були частими явищами на полі бою на протязі сторіч, і це завдавало клопоту військовому керівництву.

Думка про те, що психологічні втрати трапляються лише серед боягузів чи внутрішньо слабких людей, чий характер має скриті недоліки, а психічна нестійкість робить їх схильними до психологічного надлому (схильність + стрес = психічний надлом), вела більшість військових фахівців до невірної розуміння даної проблеми та засобів її розв'язання. Хоча такий підхід і уявлявся цілком логічним, тим не менш він не дозволив розв'язати безліч складних проблем, що виникають перед військовими психологами.

Друга світова війна була першим досвідом широкомасштабного відбору молодого контингенту вояків на предмет їх стійкості до психологічних розладів. Рівень відсіву через психологічну непридатність серед молодих солдат у період Другої світової війни

був у США у 7 разів вище, ніж у першу світову війну. Але не зважаючи на спроби відсіяти найбільш "слабких", рівень психічних втрат, порівняно з періодом першої світової війни, збільшився вдвоє.

Аналіз основних психічних розладів, що спостерігаються у військовослужбовців протягом бойових дій, та які заявляли потерпілі від психічних захворювань у різних війнах двадцятого сторіччя показав, що в них формуються різноманітні психічні на психосоматичні розлади (В.П.Осипов, С.І.С'єдін, Г.Є.Сухарева, С.В.Гольман, Є.Н.Краснушкі). Переважними були: випадки бойової втоми; стану запаморочення свідомості; конверсійна істерія; стани тривоги; нав'язливі ідеї та компульсивний стан, асоціальна поведінка та ін.

Таким чином, вивчення сучасного стану проблеми дослідження процесу адаптації військовослужбовців до бойової обстановки дозволило дійти до висновку, що дана проблема в повній мірі вивчена недостатньо. Відсутня чітка уява про структуру процесу психологічної адаптації, етапах становлення її системи, критеріїв її сформованості, структурних компонентах цього феномену.

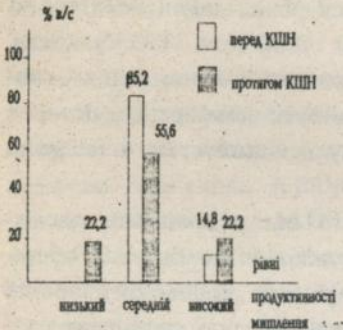
У другому розділі "Дослідження основних умов і закономірностей психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності" розглядаються теоретичні аспекти умов і закономірностей психологічної адаптації, методи і процедура дослідження, викладаються результати експериментальних досліджень.

Обстеженню піддали 110 офіцерів, що брали участь у командно-штабних навчаннях (КШН) у м. Дніпропетровську, та 160 курсантів-випусників факультету "Програмування" Харківського військового університету, що брали участь в КШН у м. Харкові.

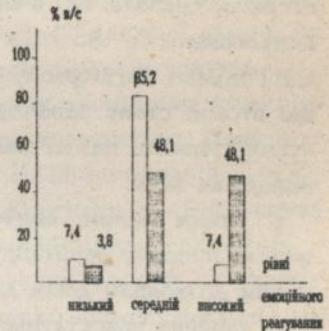
Експериментальні дослідження виконувались у два етапи. Перший етап — до початку КШН, другий етап — на протязі КШН. У військовослужбовців методом експертної оцінки визначалися рівні функціонування мислення, емоцій, волі та мотивації.

Проводились також психодіагностичні дослідження за допомогою методик С.Розенцвейга, М.Люшера та С.Спілбергера.

Протягом КШН моделювалась обстановка, максимально наближена до бойової, характерною особливістю якої був вплив на військовослужбовців протиречної та психотравмуючої інформації різного ступеня інтенсивності.

Мал. 1. Динаміка характеристик мислення військовослужбовців протягом КШН (за даними експертних оцінок)

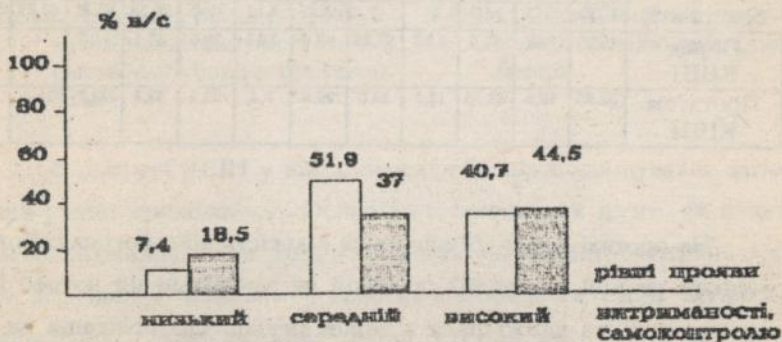

Мал. 2. Динаміка емоційного реагування військовослужбовців до і протягом КШН (за даними експертних оцінок)

Дослідження показали, що на протязі КШН збільшується (від 14,8 % до 22,2 %) кількість військовослужбовців, у яких поліпшується продуктивність розумової діяльності. Це було типовим для військовослужбовців з похідно високим рівнем функціонування когнитивних функцій. З 85,2 % до 55,6 % знижується кількість військовослужбовців з середнім рівнем, і у 22,2 % з них діагностувався вже низький рівень продуктивності розумової діяльності. Активація розумової діяльності з адекватним відображенням дійсності була характерна для військовослужбовців з високим та середнім рівнем продуктивності мислення. Протягом КШН на заключному етапі навчань у окремих військовослужбовців

(переважно з низьким рівнем) спостерігався "відхід" від рішення стресових проблем.

Перед проведенням КШН рівень емоційного реагування у обстежених, в основному, відповідав середньому (85,2 %). На протязі КШН підвищується в цілому інтенсивність емоційного реагування на події, що відбуваються. Були виявлені три групи військовослужбовців, що відрізняються посиленням (перша група, 48,1 % військовослужбовців), зменшенням (третя група — 3,8 %) та стабільним реагуванням (друга група, 48,1 % військовослужбовців) при збільшенні екстремальності стресу. Емоційне реагування у військовослужбовців першої групи, які, як правило, мають великий професійний досвід, було спрямоване на подолання екстремального фактору. Испитувані третьої групи були орієнтовані на пасивне переочікування стрес-факторів. Емоційні реакції військовослужбовців другої групи залишалися практично стабільними, не залежачи від наявності стресорів, що діють протягом КШН.

Мал.3. Динаміка прояви вольових якостей військовослужбовців до і на протязі КШН (за даними експертних оцінок)

Протягом КШН, коли виникають складні ситуації, збільшилась кількість військовослужбовців з високим рівнем прояви військових якостей, для яких було характерно підвищення активності на подолання перешкоди (з 40,7 % до 44,5 %). Дані ситуації також викликали ріст кількості військовослужбовців (з 7,4 % до 18,5 %) з низьким рівнем прояви вольових якостей, які демонстрували пасивність в подоланні перешкод. Військовослужбовці з середнім рівнем, кількість яких знизилась з 51,9 % до 37 %, як правило, демонстрували похідні вольові якості. В умовах КШН значно зріс відсоток військовослужбовців (з 3,8 % до 22,2 %), що підлягали впливу групових норм.

Таблиця 1.

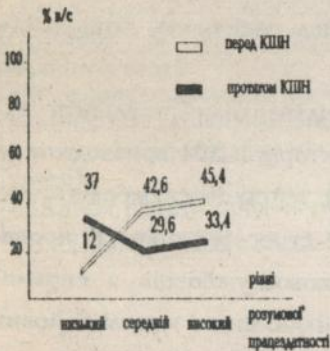
Динаміка типів, спрямованості реакцій військовослужбовців та рівня соціальної адаптації протягом КШН

Кількість військовослужбовців в %	Типи і спрямованість реакцій						GCR					
	OD	ED	NP	E	J	M	7,14	21,42	28,57	35,71	42,85	57,14
Перед КШН	46,25	14,8	38,5	9,25	57,35	33,4	7,14	29,6	48,1	11,2	-	3,7
Протягом КШН	38,85	18,6	42,55	11,1	59,6	29,6	7,4	22,2	33,4	22,2	11,1	3,7

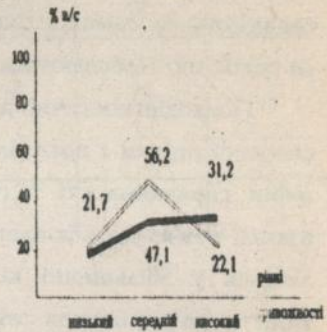
На протязі КШН збільшується кількість військовослужбовців з типом реакції NP та ED (фіксації на задовільненні потреб і на самозахисті), та знижується з типом реакції OD (фіксація на перешкоді). Тип профілю є таким: перед КШН — OD > NP > ED; протягом КШН — NP > OD > ED. Ці дані свідчать про зріст кількості військовослужбовців з найбільш адаптивним типом реагування на ситуації фрустрації.

В період проведення навчань збільшувалась кількість військовослужбовців з екстрапунитивними (E) та інтрапунитивними (I)

реакціями та зменшувалась з інпунитивними (М). Проте, профіль реагування в ситуації фрустрації залишався стабільним: $I > M > E$. Разом з цим, загальний показник фрустраційної толерантності залишався стабільним: $I > M > E$. Разом з цим, загальний показник фрустраційної толерантності збільшувався.

Мал.4. Динаміка рівня розумової працездатності військовослужбовців протягом КШН

Мал.5. Динаміка рівня тривожності військовослужбовців

В процесі КШН у військовослужбовців підвищувався загальний рівень тривожності. Основними причинами цього, як показали дослідження, були незадоволеність можливістю активно діяти та порушення звиклого стереотипу виконання своїх службових обов'язків. Дослідження рівня особистої тривожності у військовослужбовців показало, що 22,3 % обстежених потребують проведення заходів що до надання психологічної допомоги в повсякденній діяльності, не кажучи о дія в екстремальних умовах.

Результати дослідження, що були проведені методом експертної оцінки, визначили такі тенденції у військовослужбовців, які мають високу професійну підготовку та досвід участі в КШН:

підвищення продуктивності мислення; зріст адекватності емоційного реагування на обстановку, що складається, та поведінкової активності; зріст кількості військовослужбовців, у яких збільшується витриманість, самоконтроль та підлегалість настрою колектива; особистий сенс досягнення тієї чи іншої мети залежав від того, який мотив спонукав до діяльності. У частини обстежених військовослужбовців знижувалась продуктивність мислення, тривалість та самоконтроль, проявлялись пасивність, байдужість до подій, що відбуваються.

Психодіагностичні дослідження підтвердили результати експертної оцінки і показали, що дія факторів КШН призводить до зміни спрямованості та типів реакцій військовослужбовців, що взагалі пов'язане з їх адаптацією до дій стрес-факторів. Це проявляється у збільшенні кількості військовослужбовців з спрямованістю на вирішення ситуації, що виникла. Вплив моделі бойових умов протягом КШН призводить до зміни рівня тривожності та її інтенсивності, рівня працездатності.

Високою виявилася і залежність успішної діяльності від мотиву вибору професії.

Військовослужбовці першої групи, мотивація яких була змістовно-розумовою, відзначались високою продуктивністю діяльності; 98 % із них мали високий рівень, і 2 % — середній рівень працездатності. У обстежених другої групи, мотивація яких була менш оптимальною (наслідування), висока продуктивність діяльності відмічалась лише у 26 %. Найгіршою проявою параметру, що досліджується, відрізнялись військовослужбовці, віднесені до третьої групи, у яких мотивом вибору професії було бажання отримати вищу освіту незалежно від профілю ВУЗу. Протягом КШН лише у 12 % військовослужбовців цієї групи була висока ефективність діяльності, у 40 % — посередня, та у 48 % — низька.

Таблиця 2

Результати дослідження мотивації вибору професії військового фахівця

Мотиви вибору професії військовослужбовця	Кількість в/с в % Продуктивність діяльності		
	висока	середня	низька
Активний інтерес до професії військовослужбовця, підкріплений службою в ЗС (перша група)	98	2	-
Бажання стати військовослужбовцем під впливом родичів-військовослужбовців, про- читаних книг, кінофільмів (друга група)	26	72	2
Бажання просто продовжити нав- чання (третя група)	12	40	48

Отримані дані показали залежність показників когнитивних процесів та емоційно-вольової сфери військовослужбовців від рівня готовності до діяльності. Процеси адаптації залежать від індивідуально-особистих характеристик військовослужбовця та соціально-психологічного клімату осередка, тобто, чим більш гармонічні особисті якості військовослужбовця і більш сприятливий соціально-психологічний клімат колективу, тим продуктивнішою є діяльність, тим раніше настає рестабілізація та не виникає посттравматичний стресовий розлад.

Наступним етапом аналізу отриманих результатів було порівняне вивчення особливостей психологічної адаптації військовослужбовців в залежності від рівня їх психологічної готовності до дій в умовах стрес-факторів підвищеної інтенсивності.

На основі отриманих результатів були виділені три рівня психологічної готовності: високий, середній та низький. У військовослужбовців, які характеризуються похідно високим рівнем психологічної готовності, практично відсутні негативні зміни їх психологічного статусу протягом КШН.

Військовослужбовці з середнім рівнем готовності виявились більш підлеглими негативному впливу стрес-факторів підвищеної інтенсивності, що проявлялося в підвищенні рівня їх емоційної нестабільності, змінах у вольовій сфері та, як наслідок, в незначному зниженні якості виконання завдань що розв'язуються протягом КШН. Найбільш підлеглими впливу екстремальної ситуації виявились військовослужбовці з низьким рівнем готовності до дій. Це знаходило своє відображення в загальному зниженні продуктивності їх професійної діяльності.

Отримані результати переконливо свідчать, що процес психологічної адаптації в суттєвій мірі визначається рівнем психологічної готовності військовослужбовця до бойової діяльності. Для оптимізації процесу адаптації військовослужбовців до бойової діяльності потрібна спеціальна система психологічної підготовки, яка формує оптимальний рівень психологічної готовності до дій в екстремальних ситуаціях. Визначення рівня психологічної готовності до дій дає можливість вже в мирний час прогнозувати характер процесу психологічної адаптації військовослужбовців в умовах військового часу.

У третьому розділі "Психологічна адаптація військовослужбовців в умовах підготовки та виконання учбово-бойових завдань" розкритий процес формування у військовослужбовців психологічної готовності до бойової діяльності, визначені основні психологічні підходи до подолання стрес-факторів бойової обстановки та розроблена система психолого-педагогічної роботи по адаптації військовослужбовців до бойової обстановки.

Показано, що процес формування у військовослужбовців психологічної готовності до бойової діяльності залежить як від їх психологічних особливостей, так і від компетентності командирів в проведенні психологічної підготовки. Формування готовності пов'язане з одоланням психологічних труднощів, що об'єктивно впливають на даний процес, а в наступному і адаптації до бойової діяльності. До них відносяться: труднощі психічного відображення ознак небезпеки та її зростання; труднощі об'єктивної оцінки власної підготовленості; перебудова цінносно-орієнтаційної сфери

та ін. Визначені принципи їх виникнення та психологічний механізм їх подолання. При формуванні психологічної готовності необхідно враховувати особливості темпераменту, характеру, рівня мотивації, когнитивних процесів, емоційно-вольової стійкості, професіоналізм та досвід військовослужбовців.

Проведені дослідження свідчать, що при швидкій зміні умов діяльності психологічні труднощі та небажані психічні реакції у людини тим виразніші, чим більш відокремлюються звичні умови від бойових, а наявні психологічні ресурси мало достатні для вирішення завдань, що виникли.

В роботі дані напрямки психологічної підготовки, розкрит її зміст та порядок проведення, починаючи від вивчення основних індивідуально-особистих особливостей військовослужбовців, визначення рівня їх психологічної готовності та перспектив його формування, а також розвитку або удосконалення необхідних особистих якостей.

Формування у військовослужбовців психологічної готовності до бойової діяльності міститься поперед усе в перетворенні усіх факторів і обставин війни та бойової готовності в очікуванні, знайомі, звичні; в озброєнні фахівців досвідом подолання навантажень, що відповідають бойовим, а також підтримання військовослужбовців у стані певного рівня готовності, що забезпечує швидкий та надійний перехід в бойовий стан.

Наведений аналіз показав, що приблизно 75 % офіцерів із ланів, що не брали безпосередньої участі у бойових діях, неясно уявляють шляхи та засоби подолання стрес-факторів бойової обстановки, причини виникнення психічної напруженості, втоми, страху, паніки, їх форми, характер впливу на діяльність військовослужбовців та уміння їх попередити та подолати в бою.

На підставі даних досліджень виявлені основні форми психічної напруги: перцептивна, інтелектуальна, емоційна та мотиваційна. Визначені методи, прийоми та засоби попередження та зниження психічної напруги. Подолання стрес-факторів в бойовій обстановці досягається розумінням причин їх виникнення, суті прояви, психологічної установки на їх попередження та форму-

ванням необхідних знань, навичок та вмінь для їх усунення в бойових умовах.

Існують дві основні групи факторів і передумов адаптації:

1) пов'язані з особисто-типологічними, когнитивними і професійними особливостями самого військовослужбовця (загальна та спеціальна підготовленість, характер, темперамент, познавальні та інші психічні процеси, похідний функціональний стан, вік та ін.);

2) з характеристиками бойової ситуації (безпосередні умови бою, незвичність, раптовість змін бойової обстановки, ступінь небезпеки, якість командирів та колективу, рівень психолого-педагогічної роботи в підрозділі).

Психологічну адаптацію запропоновано проводити у три етапи: 1) підготовчий; 2) на протязі виконання учбово-бойових завдань і 3) заключний. Протягом першого етапу необхідно досягнути адаптивності: 1) загальної, яка досягається шляхом підвищення свідомості військовослужбовців, формуванням у них патріотичних почуттів, впевненості в успішному рішенні учбово-бойових завдань, тобто в розробці певної спрямованості, мотивації до адекватних дій; 2) спеціальної — до ситуацій бойових дій, передбачаючої розробку стійкості психіки, її гарт та 3) цільовій — до конкретних умов бою, навчання та ін.), яка ведеться для підйому активності військових фахівців шляхом розробки чіткої установки на виконання конкретного учбово-бойового завдання.

При адаптації психіка військовослужбовців протягом виконання учбових завдань найбільш значимим є діяльність командирів по підтриманню психологічної стійкості підлеглих і готовності виконати конкретне бойове завдання з максимальним успіхом.

Віділені три типи поведінки військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, характерних для військових фахівців, маючих високий, середній та низький рівні психологічної готовності, що відповідають: повної, часткової адаптації та дезадаптації.

Розроблено комплекс заходів психолого-педагогічної праці на заключному етапі адаптації, що включає проведення психопрофілактичних заходів по відтворенню боєздатності осіб, які отримали психологічні травми, та заходів мобілізуючого характеру

по відтворенню бойової активності військовослужбовців. На всіх етапах адаптації визначені конкретні прийоми та засоби психолого-педагогічної роботи по адаптації військовослужбовців до бойової діяльності.

У висновках підведені підсумки проведеного дослідження, результати апробації дисертаційного матеріалу, викладені практичні рекомендації по запровадженню основних положень дисертації, накреслені перспективи подальшого дослідження даної проблеми.

ВИСНОВКИ

1. Психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності переважно обумовлюється рівнем їх психологічної готовності до подолання стрес-факторів бойової обстановки. Основними структурно-функціональними компонентами процесу психологічної адаптації є когнитивні, емоційно-вольові та мотиваційні складуючі.
2. Існують три якісно відрізнених рівня психологічної адаптації військовослужбовців: повний, частковий та дезадаптація. Повна адаптація ґрунтується на високому рівні психологічної готовності; часткова — на здебільшого середньому рівні; при дезадаптації є відсутність психологічної готовності або її низький рівень.
3. Специфічними компонентами психологічної адаптації військовослужбовців є спеціальна адаптація до бойових дій та цільова адаптація до конкретних умов бою або навчання.
4. Повна адаптація характеризується високим рівнем психологічної готовності, стійким перебігом когнитивних та емоційно-вольових процесів, перевагою суспільно-значущих мотивів і високою продуктивністю діяльності.
5. Для часткової адаптації характерним є наявність середнього рівня психологічної готовності, недостатньо стійкий динамізм перебігу психологічних процесів, конфлікт суспільно-значущих та індивідуально-значущих мотивів, зниження продуктивності діяльності.

6. При дезадаптації мають місце неформована психологічна готовність, або низький її рівень, дезорганізація когнитивних і емоційно-вольових процесів, перевага індивідуально-значущих мотивів, низька продуктивність діяльності.
7. В умовах моделювання бойових дій (командно-штабні навчання) трапляються різноспрямовані адаптивні та дезадаптивні зміни психіці військовослужбовців. Адаптивні зміни переважали у військовослужбовців з високим рівнем психологічної готовності, професійного досвіду та перевагою суспільно-значущих мотивів діяльності; дезадаптивні — у військовослужбовців з низькою психологічною готовністю та відсутністю професійного досвіду.
8. Загальний рівень продуктивності професійної діяльності військового фахівця, а також особливості процесів психологічної адаптації до стрес-факторів бойової обстановки залежить від характеру мотивації професійного вибору. Найбільш оптимальним є змістово-сміслова мотивація.
9. Розроблена система психолого-педагогічної роботи, що ґрунтується на психологічній підготовці, охоплюючи в якості основного елементу формування високого рівня психологічної готовності, дозволяє оптимізувати процес адаптації військово-вслужбовців до бойової діяльності. Запропонована програма психологічної підготовки зарекомендувала себе як високо ефективна.

Основний зміст дисертації розкрито в таких публікаціях:

1. Содержание, основные направления, формы и методы всестороннего воспитания курсантов // Всестороннее воспитание курсантов в высшем военно-учебном заведении. — Харьков: ХВВКИУ РВ, 1990. — С. 21-66 (соавторы Климчук В.Т., Карцев В.В. и др.), (авторских 0, 4 п.л.).
2. Активные методы обучения, подготовки курсантов вузов // Передовой опыт методической работы кафедр училища 1989/1990 учебном году: Методические материалы. — ХВВКИУ РВ, 1992 г. — С. 4-24. (Соавторы Беседин А.Н., Танкиев В.Г.), (авторских 0,5 п.л.).

3. О работе с военнослужащими по снятию посттравматических стрессовых переживаний // Актуальні проблеми сучасної психології. Методична психологія та психокорекція: Матеріали других міжнародних психологічних читань. — Харків, 1995. — С. 138-139.
4. Психологические аспекты преодоления конфликтных ситуаций в процессе управленческой деятельности // Некоторые психологические аспекты военного управления (менеджмента). — Харьков: ХВУ, 1995. — С. 32-48.
5. Динамика показателей эмоциональной устойчивости военнослужащих в условиях действия стресс-факторов повышенной интенсивности // Український вісник психоневрології. — Харків, 1996. — 4, вип. 5/12. — С. 235-236.
6. Книга практического психолога. В 2-х частях. — Харьков: РИП Оригинал, фирма Фортуна-пресс, 1996. — 726 с. (соавторы Беседин А.Н. Тимченко А.В., Шапарь В.В.), (авторских 10,2 п.л.).
7. Организация воспитательной работы командиром подразделения при проведении учений и в ходе боевых действий // Педагогика. Учебное пособие. — Харьков: ХВУ, 1996. — С. 152-183.

Липатов И.И. "Особенности психологической адаптации военнослужащих к боевой деятельности". Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 — общая психология, история психологии, Университет внутренних дел МВД Украины. Харьков, 1996.

Защищается научная работа, в которой исследуются условия, механизмы, закономерности, содержание и динамика психологической адаптации военнослужащих. Выявлена зависимость особенностей их адаптации от психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях. Разработана система психолого-педагогической работы по адаптации военнослужащих к боевой обстановке.

Lipatov I.I.

"Specific features of psychological adaptation of military personnel to combat reality". Dissertation for a scientific degree of Candidate of Psychological Sciences in speciality 19.00.01 — general psychology, history of psychology. University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kharkiv, 1996.

Defended is a scientific work which investigates the conditions, mechanisms, general trends, essence and dynamics of psychological adaptation of military personnel. A dependence has been discovered of the specific features of their adaptation from the psychological readiness to act in extreme conditions. Developed is the system of psychological-educative work to adapt military personnel to combat situation.

Ключові слова: психологічна адаптація, психологічна готовність, бойова діяльність, екстремальна ситуація.

И. Липатов

Підписано до друку 22.11.96. Формат паперу 60x84x1/16
Друк офсетний. Обсяг 1 др. ар.
Зам. № 22/318. Тираж 100 прим. Безкоштовно

Друкарня ХВУ, майд. Свободи, 6

440724

AB 36.660